

מצות השבת ריבית – חיוב ממוני או מצותי?

ירון חכמון

לדפואת והצלחת אבי מורי ראובן בן פורטונה

א. פתיחה

קיימים שני סוגים של חובות בין אדם לחברו: מלווה הכתובה בתורה ומלווה שאינה כתובה בתורה.

מלווה הכתובה בתורה הינה חובת תשלומין שהטילה התורה על האדם, כגון פדיון הבן, שזיכתה תורה לכהן בחמישה סלעים של הפדיון, או מי שנתחייב בנזקין מן התורה.

מלווה שאינה כתובה בתורה הינה חובת תשלומין שהטילו בני האדם זה על זה כתוצאה מהתניה הסכמית¹.

בכלל מסכתות נזיקין (ה"בבות") נידונים שני סוגי חובות אלו, אך קיימת הדרגה מסוימת בהופעתם: בעוד מחד עיקרי הדינים הנידונים במסכת בבא קמא הינם בגדר מלווה הכתובה בתורה, כנזיקין (רובה של המסכת), גזילות וחבלות, מאידך במסכת בבא בתרא נידונים בעיקר חיובים של מלווה שאינה כתובה בתורה, שיסוד חיובם כאמור הינו על בסיס הסכמי, כגון דיני שותפים ובעיות הקשורות בשמירת זכויותיו של אדם ברכשו.

בתוך עומדת מסכת בבא מציעא, בה נידונים מספר עניינים העומדים על הגבול שבין מלווה הכתובה בתורה לשאינה כתובה ומורכבים משתייהן:

פרק שלישי, "המפקיד", עוסק בדיני שומרים. דינים אלו נראים כמיוסדים על יסוד הסכמי בין הבעלים לשומר בלבד (=מלווה שאכ"ב), אולם באמת התורה היא הגודרת את החיובים והפטורים של השומר, כל שומר לפי עניינו, באין התניה אחרת².

גם בפרק רביעי, "הזהב", אשר חלק ניכר ממנו עוסק בדיני הונאה, מצינו יסוד מורכב זה. לכאורה היה נראה לומר, שכאשר שני אנשים מסכמים ביניהם על מחירו של מקח מסוים, באופן שקיימת ידיעה והסכמה הדדית הן ביחס לחפץ המסוים והן ביחס לדמיו, אף שבאמת אחד הצדדים מונה את חברו המקח אמור לחול ללא כל בעיה, שסוף סוף אחרי הכל שני הצדדים התרצו למכר, זה למכור וזה לקנות, 'סברת וקבלת'³ – אלא שבאה התורה⁴ ואסרה על הונאה בישראל "אל תונו איש

¹ וכפי שכתבו התוס' בקידושין (דף י"ג: ד"ה "מלווה הכתובה בתורה"): "פיי כגון קרבנות ופדיון הבן וערכין ונזקין שלא היו יודעים ענייני נתינות הללו אם לא שחייבתם התורה בפירוש, אבל מלווה כגון שלוח לוי מעות אפילו בשטר, אע"ג דכתיב האיש אשר אתה נושה בו, לא חשיב כתובה בתורה, כיון שאין צריך לפרש בתורה שיעור הנתינה דפשיטא מה שהוא לוח צריך לפרוע".

² דק"ל "מתנה שומר שכר להיות כשואל" (בבא מציעא דף צ"ד.). הגמרא שם תולה את יכולת ההתניה בשאלה האם מתנה על מה שכתוב בתורה תנאו קיים, וק"ל שבדבר שבממון תנאו קיים.

³ והראיה – שהונאת גוי מותרת, דסוף סוף התרצה למכר, ורק בישראל אסרה זאת התורה. וראה בכורות דף י"ג: וש"ע חו"מ סי' רכ"ז סעי' כ"ו.

⁴ ונראה, שעל מנת להדגיש עניין זה פתח הרמב"ם את הלכות הונאה (ה' מכירה פרק י"ב הלכה א') בהלכה הבאה: "אסור למכור או לקונה להונות את חברו שני וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו. ואע"פ שהוא עובר על לא תעשה אינו לוקה מפני שניתן להישבון. ובין שהונה במזיד בין שלא ידע שיש במכר זה הוניה חייב להשיב" – מודגש כי מקור האיסור הוא התורה.

את אחיו"⁵. ישנם מצבים שאף שקיימת הונאה המקח איננו נעקר אך על המונה להשיב הונאתו (וראה הערה⁶), ולעתים מחמת ההונאה אף בטל המקח⁷.

בפרק חמישי, "איזהו נשך", עוסקת הגמרא בעיקר בדיני ריבית. התורה אסרה קבלת ריבית קצוצה, ריבית הקבועה מראש בדרך הלוואה⁸, שנאמר⁹ "וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך, והחזקת בו... אל תקח מאתו נשך ותרבית". ואף במידה ונתקבלה הריבית ציוותה התורה על השבתה, שנאמר¹⁰: "וחי אחיך עמך".

בדין ודברים בין הלווה למלווה קיימת הסכמיות מותנית שכנגד ההלוואה – הקרן – יוסיף הלווה סכום או דבר נוסף¹¹. באופן פשוט, אלמלא איסור התורה על לקיחת ומתן ריבית, היינו אומרים כי הריבית היא חוב של הלווה למלווה, בדומה לגוף ההלוואה עצמה, כך שלאחר שהלווה משיב בפועל את ההלוואה ובנוסף את הריבית אמרינן שהריבית היא עתה ממונו הגמור של המלווה, דסוף סוף קבלתה מיוסדת על תנאי הסכמי¹².

באנו לדון בע"ה, לאחר שאסרה התורה איסור חמור¹³ על קבלת ומתן ריבית, במידה ונתקבלה, מהו מעמדה הממוני של הרבית ומהו גדר חיוב ההשבה? דרך כלל ניתן להבין מספר הבנות:

א. הריבית (עדיין) ממונו הגמור של המלווה וישנו רק חיוב מצותי להשיבה.

ב. בדומה, הריבית ממונו הגמור של המלווה, אלא שחיוב ההשבה משית על המלווה חיוב ממוני לפרוע את שווי הריבית באופן שנכסיו משתעבדים לכך.

⁵ ויקרא כ"ה, י"ד.

⁶ אכמ"ל, אך יש לשאול כיצד אנו מחייבים את המונה לקיים המקח פחות או יתר על דמיו הראשונים, והרי לכאורה לא נתרצה לכך מעיקרא? – ואולי זהו גופא ציווי התורה, להשיב המקח על כנו, כי סוף סוף קיים יסוד הסכמי, אלא שבנוסף קיים חיוב מצותי על המונה להשיב את הונאתו. ויש לחקור אף בגדר ציווי זה, דומיא לחקירתנו במצות השבת הריבית, האם באמת חיוב השבת ההונאה הינו מצותי בלבד וכדאמרן או שמא חיוב ממוני גמור.

⁷ קי"ל כשיטת רבא בבבא מציעא דף נ': "הלכתא פחות משתות נקנה מקח, יותר על שתות בטול מקח, שתות קנה ומחזיר אונאה, וזה וזה בכדי שיראה לתגר או לקרובו".

⁸ מהתורה אין איסור ריבית אלא בדרך הלוואה והיא הנקראת בלשון המשנה (דף ס'): 'נשך', ובלשון חכמים נקראת ריבית קצוצה. ואילו ריבית בדרך משא ומתן אינה אסורה אלא מדברי סופרים והיא הנקראת בלשון המשנה (שם) 'תרבית' ובלשון חכמים אבק ריבית.

⁹ ויקרא כ"ה, ל"ה-ל"ו.

¹⁰ שם ל"ו.

¹¹ ויש לעיין עבור מה משלם הלווה את הסכום הנוסף [=הריבית]; האם אלו דמי שכירות הדמים או שמא סיבה אחרת.

¹² ומתבאר כי שעבוד השבת הדמים אינו תלוי בסכום הדמים שקיבל הלווה, אלא שקבלת הדמים ע"י הלווה יצרה את שעבוד ההשבה וסכום השעבוד תלוי בעצם ההסכמיות ביניהם.

¹³ וכפי שפסק הרמב"ם (הל' מלוה ולוה פרק ד' הלכה ב'): "כדרך שאסור לנותן להלוות ברבית כך אסור ללוקח ללוות ברבית, שני לא תשיך לאחיך, מפי השמועה למדו שזו אזהרה ללוה כלומר לא תנשך לאחיך. וכן אסור להתעסק בין לוה ומלוה ברבית. וכל מי שהיה ערב או סופר או עד ביניהן הרי זה עובר בלא תעשה, שני לא תשימון עליו נשך, זו אזהרה אף לעדים ולערב ולסופר. הא למדת שהמלוה ברבית עובר על ששה לאוין. לא תהיה לו כנושה, את כספך לא תתן לו בנשך, ובמרבית לא תתן אכלך, אל תקח מאתו נשך ותרבית, לא תשימון עליו נשך, ולפני עור לא תתן מכשול. והלוה עובר בשנים. לא תשיך לאחיך, ולפני עור לא תתן מכשול. ערב ועדים וכיוצא בהן אין עוברין אלא משום לא תשימון עליו נשך. וכל מי שהיה סרסור בין שניהם או ששייע אחד מהן או הורהו עובר משום ולפני עור לא תתן מכשול".

ג. הריבית ממונו של הלווה והינה כממון גזול בידי המלווה. התורה באוסרה ריבית הפקיעה את מעמדה של הריבית כממון המלווה, וחיוב המלווה להשיב הריבית דומה לחיוב הגזולן להשיב את הממון הגזול.

מתוך בירור זה, נבאר בהמשך הדברים מספר הלכות יסודיות בדיני ריבית.

ב. ריבית קצוצה יוצאה בדיינים

גרסינן בגמרא¹⁴: "א"ר אלעזר: רבית קצוצה יוצאה בדיינין, אבק רבית אינה יוצאה בדיינין.

רבי יוחנן אמר: אפילו רבית קצוצה נמי אינה יוצאה בדיינין.

א"ר יצחק: מ"ט דרבי יוחנן, דאמר קרא 'בנשך נתן ותרבית לקח וחי לא יחיה את כל התועבות האלה עשה'¹⁵ – למיתה ניתן ולא להשבון. רב אדא בר אהבה אמר: אמר קרא 'אל תקח מאתו נשך ותרבית ויראת מאלהיך'¹⁶ – למורא ניתן ולא להשבון. רבא אמר: מגופיה דקרא שמיע ליה 'מות יומת דמיו בו יהיה'¹⁵ – הוקשו מלוי רבית לשופכי דמים, מה שופכי דמים לא ניתנו להשבון אף מלוי רבית לא ניתנו להשבון.

אר"נ בר יצחק: מ"ט דר"א? דאמר קרא 'וחי אחיך עמך'¹⁶ – אהדר ליה כי היכי דניחי בהדך'¹⁷. מבואר כי לדעת רבי יוחנן בין אבק ריבית בין ריבית קצוצה אינן יוצאות בדיינים, ואילו לדעת רבי אלעזר אבק ריבית אינה יוצאה בדיינים אך ריבית קצוצה יוצאה בדיינים.

מריהטת הגמרא בסידור השיטות, נראה כי שיטתו של רבי אלעזר הינה יותר פשוטה ומובנת, ודווקא שיטתו של רבי יוחנן יותר מחודשת; הגמרא טורחת בתחילה לנמק ולהטעים באריכות את דברי רבי יוחנן מפסוקים ורק לבסוף עוסקת בטעמו של רבי אלעזר, עד שנראה שמה שבא רב נחמן להטעים ולסמוך דברי רבי אלעזר על פסוק "וחי אחיך" אין זה מקור דבריו של רבי אלעזר, אלא כתגובה להעמדות האמוראים דברי רבי יוחנן – אך דברי רבי אלעזר, דריבית קצוצה יוצאה בדיינים, פשוטים כשלעצמם.

קיי"ל כרבי אלעזר, דרב בספרא אזיל כוותיה¹⁸ וכן גרסינן לקמן דף ס"ה: "והלכתא כרבי אלעזר"¹⁹.

ג. מהלך הגמרא בתמורה²⁰ – בית שער לעיונו בגדר הריבית

במסכת תמורה דף ד': מובאת מחלוקתם של אבבי ורבא:

"אמר אבבי: כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד אם עביד מהני, דאי סלקא דעתך לא מהני אמאי לקי. רבא אמר: לא מהני מידי, והאי דלקי משום דעבר אמימרא דרחמנא הוא".

בפשטות, נחלקו על אדם הפועל פעולה חלוטית²¹ שאסרה התורה האם מעשהו התקיים וחל או שמא מחמת האיסור לא הצליח הדבר לחול כלל.

¹⁴ דפים ס"א-:ס"ב.

¹⁵ יחזקאל י"ח, י"ג.

¹⁶ ויקרא כ"ה, ל"ו.

¹⁷ בגמרא שלפנינו נכתב "כי היכי דניחי" ובהגהות הב"ח (אות א') הוסיף "בהדך".

¹⁸ בסמוך דף ס"ב:

¹⁹ וכן פסקו הרי"ף (דף ל"ד. מדפי הרי"ף) והרא"ש (סי' ה').

²⁰ דפים ד':-ו'.

²¹ לאפוקי ממעשה איסורי שהשלכותיו ניכרות במציאות, כגון רציחה.

הגמרא שם²² תרה אחר נפק"מ מעשית ביניהם, וכל העת מביאה ראיות לחד והסברים מקומיים לאידך מדוע דין זה שונה מהכלל הנקוט בדרך כלל, עיי"ש. עד שבדף ו'. מביאה הגמרא:

"אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי: והשתא דשנינן כל הני שינויי אביי ורבא במאי פליגי? **רבבית קצוצה קמיפלגי** וכדרכי אלעזר, דא"ר אלעז' רבית קצוצה יוצאה בדיינין אבק רבית אינה יוצאה בדיינין, ורבי יוחנן אמר אפי' רבית קצוצה אינה יוצאה בדיינין.

א"ל: התם בסברא פליגי התם בקראי פליגי, דא"ר יצחק מ"ט דרבי יוחנן²³... ואמר רב נחמן בר יצחק מ"ט דרבי אלעזר, **דאמר קרא 'וחי אחיך עמך' – אהדר ליה כי היכי דניחי עמך**.
אופן הבנת הגמרא הנ"ל בהו"א ובעיקר במסקנת הדברים יש בה כדי לסייע לנו בשאלתנו היסודית בדין הריבית:

בהו"א נראה שנחלקו אביי ורבא בגדר הממוני של הריבית לאחר איסור התורה; לאביי ורבי יוחנן "אם עביד מהני", ולכן מובן מדוע רבית קצוצה אינה יוצאה בדיינים, ואילו לרבא ורבי אלעזר "לא מהני מידי", ולכן מובן מדוע רבית קצוצה יוצאה בדיינים.

ונראה לבאר הדברים כשתי האפשרויות הקוטביות שהעלינו בתחילה בדין הריבית:
לאביי ורבי יוחנן – הריבית ממון המלווה, ד"אם עביד מהני", וחייב ההשבה הינו חיוב מצותי שאיננו מפקיע את הממוניות;
לרבא ורבי אלעזר – אי עביד לא מהני, והריבית שביד המלווה הינה ממון גזול שמחויב להשיבו לבעליו.

למסקנה, הגמרא פורכת השוואה זו: **"א"ל: התם בסברא פליגי התם בקראי פליגי"**. בפשטות, ההשוואה נפרכת דהואיל ומחלוקתם של רבי אלעזר ורבי יוחנן תלויה בלימוד מפסוקים אין לשייכה למחלוקת של אביי ורבא התלויה אך ורק בסברה.
בסמוך, מובאת לישנא אחרינא ממנה לומדת הגמרא מפורשות שאף אביי ס"ל כי רבית קצוצה יוצאה בדיינים:

"רבבית קצוצה – לאביי לא מהדר רבית, לרבא מהדר רבית. **והא אביי נמי סבר מפקינן רבבית קצוצה בדיינין**, דאמר אביי הדין דמסיק בחבריה ארבע (מאה) זוזי בריביתא ויהביה ליה למלוה בגוותיה גלימא דשוי חמשא בארבעה כי מפקינן מיניה ד' מפקינן מיניה והאי זוזא במתנה הוא דיהב ליה, **ורבא אמר חמשא מפקינן מיניה**, מ"ט כולה בתורת ריביתא קאתי לידיה".

כמו כן משמע משם שאף רבא ס"ל כרבי אלעזר דר"ק יוצאה בדיינים, ומה שבתמורה ובב"מ הביא פס' להסביר דעת רבי יוחנן שאינה יוצאה בדיינים, היינו אך ורק לדעת רבי יוחנן, אך הוא לא ס"ל הכי (אולם, התוס'²⁴ כתב כי רבא ס"ל כרבי יוחנן, עיי"ש בדבריו, והגרע"א²⁵ הקשה על התוס' הנ"ל משמועה זו).

למסקנת הדברים עולה, כי בין אביי ובין רבא ס"ל כרבי אלעזר דר"ק יוצאה בדיינים.
בעוד לאביי בעלמא "אם עביד מהני", נראה לומר כי בריבית מכח הפסוק "וחי אחיך עמך" לומד דלא מהני.

²² דפים ה'–ו'.

²³ דברי הגמרא כאן בהטעמת דברי רבי יוחנן מקבילים לדברי הגמרא בבבא מציעא דפים ס"א–ס"ב. שהובאו לעיל.

²⁴ בבא מציעא ס"א: ד"ה "רבא אמר".

²⁵ בגיליון השי"ס דף ס"ה. ד"ה "חמשה מפקינן מיניה".

ואילו רבא ס"ל בעלמא דאי עביד "לא מהני מידי", והלכתא כוותיה, וגם בריבית לא מהני, – אם כן יש לברר לדידו מה מלמדנו הפסוק "וחי אחיך עמך".

ד. הבנה ראשונה – ריבית ממון גזול בידי המלווה

ניתן להעמיד דברי רבא באופן שבעלמא ס"ל דאי עביד לא מהני ועדיין נצרך הפסוק "וחי אחיך עמך" ללמדנו תרתי:

(א) כי אף לאחר לקיחת הריבית קיימת מצוות השבה – לנתק האיסורים לעשה.
 (ב) הפסוק אף מלמדנו כי חיוב ההשבה הינו חל רק על המלווה עצמו ולא על בניו, כך שמכח גזרת הכתוב זו מבואר דין הברייתא²⁶: "הניח להם אביהם מעות של רבית אע"פ שיודעים שהן של רבית אינן חייבין להחזירן".

ואכן כך התוס' שאנץ²⁷ לומד גזה"כ: "ואפילו למאן דאמר רשות יורש לאו כרשות לוקח שאני הכא דאמר קרא וחי אחיך עימך לדידיה אזהיר ליה רחמנא ולא לבריה".

בדרך זו אזיל המחנה אפרים²⁸, דריבית ממון הגזול ביד המלווה: "עוד נלע"ד דזוזי דרביתא אף אחר שבאו ליד המלווה לא קנאם וצריך להחזיר אותם דמים עצמן או אותו בגד עצמו שלקח ברבית... דס"ל לתלמודא בפשיטות דכל מאן דס"ל ר"ק קצוצה יוצאה בדינין לא קנאו המלווה והוי כגזל ממש וכדאמרין בריש א"נ גזלנים מאי ניהו מלווה ברבית".

ומבאר שם המחנה אפרים, כי הפסוק "וחי אחיך" בא ללמדנו תרתי כדאמרן; לנתקו לעשה ולפטור את יתומי המלווה מהשבה. כמו כן, מוסיף המחנה אפרים²⁹ כי אף כאשר הלווה נתן כבר את הריבית מדעתו – אין לדונה עתה כמתנה אלא הויא כנתינה בטעות, "דלא נתן לשם מתנה אלא בתורת רבית ומיקרי גזילה"³⁰.

איסור ריבית מקליש את ממוניות המלווה אך איננו עוקר אותה לחלוטין

אך עדיין הדבר צריך ביאור, דאם הריבית הינה ממון גזול בידי המלווה מדוע אין הבנים מחויבים בהשבתה או בהשבת דמיה, מאי שנא מדין גזל רגיל?

ונראה לבאר³¹, שהואיל ובאופן יסודי קבלת הריבית נעשתה מדעת ובהסכמת הלווה אין לדונה כדן גזל גמור, דאמנם התורה אסרה ריבית אך איסור זה רק מקליש את מעמדה הממוני של הריבית כממון המלווה ואינו מפקיע לחלוטין מעמד זה, כך שכל עוד האיסור קיים אכן דין הריבית כממון גזול המחויב בהשבה, אך במידה ומת המלווה ונסתלק האיסור מאפשר הדבר

²⁶ דף ס"ב.

²⁷ שיטה מקובצת בבא מציעא דף ס"א: ד"ה "אלא דאפילו יכין רשעי".

²⁸ ה' מלווה ולוה ס"י ב'.

²⁹ מכח דברי התוס' בבבא קמא דף קי"ב. ד"ה "אע"פ שהן יודעין".

³⁰ לשון התוס' הנ"ל.

³¹ כך היה נראה לעני"ד לבאר, וכך אף שמעתי משכני הרב הראל זני"ד.

לממוניות המלווה היסודית, "ואריא הוא דרביע עליה"³², לצאת אל הפועל, ועל כן אין בני המלווה מחויבים בהשבה³³.

בדין זה בא לידי ביטוי השוני המהותי בין דיני ריבית לדיני ממונות; דבעוד בדיני ממונות המעמד הבעלותי משליך על דיני האיסור, כלומר, השאלה המבררת לנו האם מותר לשמעון לקחת חפץ מלוי נגזרת מהשאלה מהו מעמד החפץ, למי הוא שייך, ומתוך כך מתברר האם מותר או אסור לשמעון לקחת החפץ מלוי, ואילו בדיני ריבית להיפך, הבעלות נגזרת מהציווי האיסורי.

ה. הבנה שניה – ריבית ממונו של המלווה, "וחי אחיך" חיוב מצותי בלבד

אך ניתן להבין באופן אחר דעת רבא. אע"פ שבעלמא ס"ל דכל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד אם עביד לא מהני, שאני הכא דגדרה תורה בציוויה "וחי אחיך עמך" ולימדנו דבאמת בריבית שאני ו"אי עביד מהני" – והריבית הינה ממונו הגמור של המלווה דסוף סוף קיבלה בהסכמה מידי הלווה!

אלא שבהו"א סברא הגמרא בתמורה כי מחלוקת אביי ורבא הינה כמחלוקת רבי יוחנן ורבי אלעזר, מחלוקת בגדרה הממוני של הריבית, אך למסקנה לא ס"ל הכי ולכו"ע ריבית ממונו הגמור של המלווה³⁴, ובין לאביי ובין לרבא הפסוק "וחי אחיך" בא ללמדנו שקיימת מצוה על המלווה בריבית להחיות את הלווה אותו נשך, אך אין התורה מתערבת ועוקרת או מעכבת את ממונו כבהבנה הקודמת.

וכך מבוארת בפשטות הברייתא³⁵ הפוטרת את בני המלווה מהשבת הריבית, הואיל והריבית הינה ממונו הגמור של אביהם ורק כלפיו קאי ציווי התורה להחיות את הלווה, כאשר נפטר המלווה נמוג החיוב המצותי וממילא נשאר על כנו המעמד הממוני – כך שפטורים בני המלווה מלהשיב.

שיטת הריטב"א – מלווה המקדש אישה בריבית מקודשת

באופן זה נראה שלמד הריטב"א, כפי העולה מחידושו על אתר ובקידושוין. גרסינן בקידושוין³⁶:

"אמר אביי: המקדש במלוה אינה מקודשת, בהנאת מלוה מקודשת ואסור לעשות כן מפני הערמת רבית. האי הנאת מלוה ה"ד? אילימא דאזקפה דאמר לה ארבע בחמשה? הא רבית מעלייתא הוא, ועוד היינו מלוה. לא צריכא דארווח לה זימנא".

כאמור, מבוארות בגמרא שתי דחיות מדוע במקדש בהנאת מלווה אין הכוונה ל"דאזקפה". נחלקו רבותינו בהבנת הדחייה הראשונה, "הא רבית מעלייתא הוא", האם זוהי רק קושיה לשונית דהרי

³² עירובין דף ע"ח:

³³ אכמ"ל, אך יש לדון האם העברת הבעלות מתקיימת מכאן ולהבא או שמא איגלאי מילתא למפרע שמעיקרא חלה? דומיא דשאלה בגדר שינוי קונה בגזל – האם מכאן ולהבא, כנתיבות המשפט סי' שס"א ס"ק א', או שמא למפרע, כעונג יו"ט סי' כ"ט.

³⁴ וכלשון המחנ"א שם בהתמודדותו מול דעה זו: "וכ"ת כל זה הוה לפי הס"ד דמ"ד רבית קצוצה יוצאה בדיינין הוי טעמא משום דס"ל אי עביד לא מהני אבל לפי מאי דמסיק דמ"ד יוצאה בדיינין הוי משום דהכתוב נתקו לעשה דכתיב וחי אחיך מהדר ליה כי היכי דנחיי תו ליכא גביה מלוה אלא מצוה לחודיה דרמי עליה להחזיר כדי דנחיה ובחזרת אחרים תחתייהו סגי, אבל אותם דמים עצמן שלקח ברבית אינו צריך להחזירם וקנאם המלוה קנין גמור וכמ"ש הריטב"א". ובהמשך מקשה על ביאור זה, ע"ש.

³⁵ דף ס"ב. (ראה ציטוט לעיל ריש פרק ד').

³⁶ דף ו'.

אביי עסק בהנאת מלווה ולא בריבית קצוצה, או שמא מיירי בדחייה עצמית דלא ניתן לקדש אישה בריבית.

הריטב"א³⁷ ס"ל דמיירי בקושיה לשונית גרידא: "רבית מעלייתא הוא, פירוש לישנא בעלמא קא מקשי ליה, היכי קרי הערמת רבית, אבל ודאי אפילו בריבית גמורה. אם כבר פרעתו לו וחזר וקדשה בו, מקודשת, דמעות דרבית שפרעם ליה למלוה קנהו לגמרי וממון גמור הם לו, אלא שיש עליו חובה להחזירו, ובית דין מוציאין ממנו, ואם מת אין בניו חייבין להחזיר אלא בדבר מסויים מפני כבוד אביהם".

ואילו המחנה אפרים³⁸ למד כי דחיית הגמרא "הא רבית מעלייתא הוא" הינה דחייה דינית וחזוק לשיטתיה דריבית הינה ממון גזול בידי המלווה, עיי"ש.

כמו כן הריטב"א בסוגיין³⁸ כתב ביחס להשבת רבית שנגבתה: "כל שגבו כבר לד"ה [=לדברי הכל] לא מתקן לאויה בחזרה כלל, אלא שהכתוב רוצה שיקיא מה שאכל".

חוות דעת – מצות השבת רבית מתקיימת גם בהשבת שווייה

כתב השו"ע³⁹: "היה חייב לו דינר של רבית ונתן לו בו גלימא או כלי צריך להחזיר לו (הואיל והוא דבר המסוים)".

וכתב החוות דעת⁴⁰: "אמנם אחר העיון נראה דאין צריך ליתן לו רק שיווי החפץ, דהא אפילו בגזל גמור כשגזלו וקנאו ביאוש או בשאר קנינים שנקנה גזל בהו שוב א"צ להחזיר רק דמים בעלמא שיווי הגזילה, וברבית בודאי קנה קנין גמור לקדש בו את האשה ולכל דבר כמו בגזילה ביאוש וכדומה רק שמוטל עליו להשיב משום עשה דוחי אחיך, ודאי דמהני השבת דמיהן כמו בהשבת גזילה שיש ג"כ מ"ע [=מצות עשה] עליו להשיב ומהני השבת דמים אחר שקנאו ביאוש. ולפ"ז נראה דאם נתן לו החפץ שקצץ בריבית ואח"כ הוזל החפץ קודם שהחזיר דלא סגי בהשבת החפץ רק בהשבת הדמים כשעת הנתונה, כמו בגזל דצריך להשיב כשעת הגזילה כשקנאו ביאוש קודם ההשבה".

העולה מדבריו:

- א. המלווה קנה הריבית, נפק"מ שיכול לקדש בה אישה.
- ב. "וחי אחיך" חיוב מצותי כשיטת הריטב"א בממון זה.
- ג. כאשר ניתן חפץ כריבית והוזל לא סגי בהשבתו, דהרי נתחייב בהשבת שוויו כד שנפטר רק בהשבת דמים⁴¹ (לעומת שיטת המחנה אפרים המוזכרת – אינו יכול לקדש אישה בריבית עצמה, שהיא ממון גזול, כך שאף במידה והוזל החפץ שנתקבל כריבית סגי בהשבתו ככל השבת חפץ גזול). ונראה שכסיעת הריטב"א והחוות דעת למדו אף הגר"א⁴² והגרע"א⁴³, ובהמשך נביא שכן למד הגר"ש שקאפ.

³⁷ קידושין שם ד"ה "בהנאת מלוה".

³⁸ דף ס"ב. ד"ה "ופרקין לא".

³⁹ יו"ד סי' קס"א סעי' ט'.
⁴⁰ שם ס"ק י'. והוא רבי יעקב מליסא בעל נתיבות המשפט על שו"ע חו"מ.

⁴¹ אולם עיין במשנה למלך ה"ל מלוה ולוה פרק ד' הלכה ג', דמשמע מדבריו שכאשר הריבית עצמה קיימת אצל המלווה עליו להשיב אותה דווקא ולא את שוויה.

⁴² עיי' סי' קס"א ס"ק י"ב.

⁴³ עיי' פתחי תשובה שם סעי' ו'.

ו. שיטות ביניים בהבנת מעמדה של הריבית וגדר חיוב השבתה

ניתן להבין כי הריבית הינה ממונו הגמור של המלווה, אלא שציווי התורה "וחי אחיך" משית על המלווה חיוב ממוני לפרוע את שווי הריבית באופן שנכסיו משתעבדים לכך.⁴⁴ את מהלך הגמרא בשמעתין ובתמורה נלמד בדומה להבנה הקודמת (סיעת הריטב"א והחור"ד), אלא שאת הציווי "וחי אחיך" נלמד כציווי המשית על המלווה חיוב ממוני לפרוע את שווי הריבית באופן שנכסיו משתעבדים לכך.

קיים קושי מסוים בהבנת שיטה זו – הבנת דין הברייתא²⁶: "הניח להם אביהם מעות של רבית אע"פ שידועים שהן של רבית אינן חייבין להחזירן". דלכאורה קשה, דאם מצות השבה מחדשת חיוב ממוני על המלווה הגורם אף את השתעבדות נכסיו לפרעון הריבית, מדוע במותו של המלווה החוב בטל ובניו פטורים? בשלמא אם היתה כאן רק מצוה בעלמא, אך להחזיק החבל בשני קצותיו, שמחד המצוה משיתה חיוב ממוני ושעבוד ומאידך הבנים פטורים מהשבה – לכאורה קצת דוחק!?

ונראה להמתיק הדברים, דסוף סוף הציווי "וחי אחיך" הינו חיוב מצותי החל על המלווה בלבד ומושת בצורה של חיוב ממוני, מה שמאפשר השעבוד, אך כאשר נפטר המלווה ניתן להבין שכלה עימו אף השעבוד. ועדיין הדבר צריך תלמוד.

הבנה נוספת בגדר חיוב השבת הריבית מבאר המחנה אפרים²⁸ בשיטת הרשב"א ומרן הבית יוסף; כאשר הריבית בעין ישנו חיוב השבה מתורת גזל, וכאשר איננו בעין יש חיוב מצותי בלבד ואין בו ירידה לנכסים. ויבואר:

דכתב הרשב"א⁴⁵: "מסתברא לי דלאו יוצאה בדיינין לרדת לנכסיו קאמר, אלא שהוא מצוה להחזיר מדכתיב וחי אחיך עמך, ובמצות עשה כופין אותו ומכין אותו עד שתצא נפשו... דאי לא, בנים נמי ליחייבי לאהדורי בהניח להן אביהן אחריות, כדרך שאמרו בגזל⁴⁶. ובהניח להן אביהן פרה וטלית וכל דבר המסויים דחייבין להחזיר מפני כבוד אביהן, מאי שנא מפני כבוד אביהן מדינא נמי חייבין, כדרך שהן חייבין בגזלן בגזילה קיימת. אלא כדאמרן, דליכא אלא מצות עשה דוחי אחיך עמך וכפיית [המצוה] איכא, לרדת לנכסיו ליכא, כנ"ל".

המשמעות הפשוטה בדברי הרשב"א ממש כבדברי הריטב"א; הריבית ממונו של המלווה וחיוב ההשבה מצותי בלבד.

איברא, שהריב"ש⁴⁷ הביא משמו של הרשב"א בתשובה: "דאפילו במעות של יתומים רבית קצוצה יוצאה בדיינין" (וראה הערה⁴⁸), וחלק עליו דלעולם לא גובין מיתומים.

⁴⁴ בדומה לכך ישנה חקירה בגדר תשלום כופר בבבא קמא (דפים מ'–מ"ד), בדין אדם ששורו הרג חברו, שציוותה התורה "אם כפר יושת עליו ונתן פדין נפשו" (שמות כ"א, ל'). באופן פשוט נראה ללמוד כי גדרה כאן התורה עניין מצותי, אפשרות לכפר על הנפש כחטאת וכאשם, אך מנגד ניתן ללמוד כי השיתה התורה על הבעלים חוב ממוני כלפי היורשים – "ונתן" – כך שכאשר יסלק הבעלים את החוב בארץ יכופר לו בשמים. אופן הדומה לצד האחרון בגדר חיוב כופר אנו מעלים עתה בגדר חיוב ריבית.

⁴⁵ דף ס"א: ד"ה "ורי אלעזר אומר".

⁴⁶ בבא קמא דף קי"א:

⁴⁷ שו"ת הריב"ש סי' תס"ה.

המחנה אפרים מעלה ברשב"א ידעה אמצעית: "ולפי מ"ש אתי שפיר דסבירא ליה להרשב"א כמ"ש דכל היכא דהרבית עדין הוא בעיניה גזל הוא בידו ומיירי הרשב"א ז"ל דהרבית עדיין הוא בעין ביד היתומים ולהכי מוציאין, אבל כי ליתנהו בעיניה שכבר אכלו בהא הוא דכתב הרשב"א ז"ל דליכא גביהו שעבוד נכסים אלא מצוה בלחוד".

מבואר כי המחנה אפרים לומד בדעת הרשב"א, שכל עוד הריבית בעינה היא כגזל בידי המלווה וכאשר נאכלה אין כאן שעבוד נכסים אלא מצוה בלבד.

ואף באופן זה רוצה המחנה אפרים ללמוד מדברי השו"ע: "כן נראה מדברי מרן ז"ל בש"ע⁴⁹ שכתב אפטרופוס של יתומים שהלוה ברבית והאכיל ליתומים פטורים מלשלם אפילו לכשיגדלו ע"כ, משמע דדוקא כשהאכיל הרבית הא איתיה בעיניה מוציאין מידם".

ז. ביאור מספר הלכות יסודיות בדין ריבית לאור השיטות השונות בגדרו הממוני

מתוך הבנות אלו בגדרה הממוני של הריבית, אם כממון המלווה אם כממון הלווה, נבוא לבאר בע"ה מספר הלכות יסודיות בדין הריבית:

א) פטור היתומים מהשבת ריבית אביהם

הדין מובא בברייתא²⁶ "הניח להם אביהם מעות של רבית אע"פ שיודעים שהן של רבית אינן חייבין להחזירן".

לדרך הריטב"א והחוו"ד – מבואר דהואיל והריבית הינה ממונו הגמור של המלווה, מובן שמורישם לבניו. לדרך המחנה אפרים – אע"פ שהממון ממון הלווה יש כאן גזיה"כ שהבנים פטורים, וביארנו שכאשר האיסור פוקע סר העיכוב כך שהממוניות ההסכמית שהיתה מעיקרא חלה.

ב) האם יורדים לנכסי המלווה בריבית?

אמר רבי אלעזר, וכך קי"ל להלכתא, כי ריבית קצוצה יוצאה בדיינים. יש לדון האם בי"ד רק כופה על מצוה זו במלקות בשמתות וכדו' או שמא אף יורדים לנכסיו:

סיעת הנימוקי יוסף והפני יהושע – כופין על מצוה זו אך אין בי"ד יורדים לנכסיו

כתב הנימוקי⁵⁰: "וכופין אותו ב"ד להחזיר משום מצות עשה דוחי אחיך עמך ומכין אותו עד שתצא נפשו כמו בשאר מצות עשה אם אמר סוכה איני עושה לולב איני נוטל שמכין אותו עד שתצא נפשו כדאמרינן פרק הכותב⁵¹ אבל אין ב"ד יורדין לנכסיו לפי שאין נכסיו משועבדין לכך...".

וכתב הפני⁵²: "הא דקאמר ר' אלעזר לשון יוצאין בדיינים היינו שהדיינים כופין אותו לקיים מצות עשה דוחי אחיך אבל מ"מ אין הב"ד יורדין לנכסיו כמו בשאר גזל מדלא קאמר חייב להחזיר ע"ש... ומש"ה צ"ל דהכי יליף לה מקרא דוחי אחיך עמך כו' כי היכי דניחי וממילא משמע שאין זה אלא מצות עשה ומש"ה אין יורדין לנכסיו וכן אם מת שאין חייבים להחזיר. ומכל שכן דא"ש

⁴⁸ הציטוט משו"ת הריב"ש שם. במהדו' מכון ירושלים מעירים כי בשו"ת הרשב"א שלפנינו (ח"ב סי' קי"ח וח"ד סי' קמ"ז) לא משמע כן אלא אף לרשב"א לעולם לא גובין מיתומים וכשיטת הריב"ש. והפנו לספר גדולי תרומה שמו' ח"ד סי' ו' ולכנה"ג יו"ד סי' ק"ס בהגב"י אות ע'.

⁴⁹ יו"ד סי' ק"ס סעי' כ'.

⁵⁰ דף ל"ד. מדפי הרי"ף ד"ה "ריבית קצוצה".

⁵¹ כתובות דף פ"ו.

⁵² דף ס"א: ד"ה "בגמרא אמר רב נחמן".

[=דאתי שפיר] טפי לפמ"ש לעיל דאי ס"ד דריבית ה"ל גזל גמור משום זכיה בטעות אם כן אבק ריבית נמי דלאחר שאסרו חכמים ה"ל זכיה בטעות והדר ה"ל גזל ומדמחלק ר"א בין ר"ק [=ריבית קצוצה] לאבק ריבית ע"כ דלאו גזל מיקרי ודו"ק".

מבואר כי הפנ"י אזיל כדעת הנימו"י, דאין ירידה לנכסים, ומתוך דין לומד על דרך הריטב"א וסיעתו כי מצות "וחי אחיך" הינה חיוב מצותי בלבד.

ספר החינוך – בי"ד יורד לנכסי המלוה

לאידך גיסא, כתב ספר החינוך⁵³: "ודרך כלל אמרו זכרונם לברכה⁵⁴ כל אגר נטר ליה אסור מן התורה, והוא שבא מיד לזה למלוה, זהו הרבית האסור דבר תורה. ועליו יאמרו זכרונם לברכה⁵⁵ רבית קצוצה יוצאה בדינין, כלומר שבית דין יורדין לנכסי המלוה ומוציאין ממנו, כמו בגזלות וחבלות. ויש מן המפרשים שפירשו יוצאה בדינין לענין כפייה, כלומר שכופין בית דין את המלוה להחזירה בשוטים, כמו שעושין לכל מי שיאמר שלא יעשה מצות עשה".

ספר החינוך עוסק בשאלתנו האם בי"ד כופין על השבת הריבית. בפשטות, בעוד בדעה השניה (ויש מן המפרשים) נקט כשיטת הנימו"י – כפייה כשאר מצוות עשה על דרך סיעת הריטב"א – הדעה הראשונה, שבי"ד יורדין לנכסי המלוה ומוציאין ממנו, מבוארת לכאורה על דרך המחנה אפרים, דסוף סוף הריבית ממונו הגמור של הלווה שנגזל (לאחר ציווי התורה) ע"י המלוה, כך שמוכן שישנו אף שעבוד נכסים, ומכאן השוואת החינוך, בדעה זו, לגזלות וחבלות.

ובאופן זה נראה שלמד המשנה למלך בדברי החינוך⁵⁶: "ודע שבעל החינוך כתב (כנ"ל)... ולסברא זו הא דאם מת דהבנים פטורים אפילו הניח אחריות נכסים גזירת הכתוב היא" – וכדברינו לעיל כי ביאור דין הברייתא מכח גזה"כ נצרך למחנה אפרים וסיעתו.

אולם, קצות החושן⁵⁷ מבאר שאף בדעה הראשונה המובאת בחינוך, לפיה יורדים בי"ד לנכסי המלוה, ניתן ללמוד שהירידה לנכסים אינה מכח שעבוד נכסים החל בריבית אלא כי מצד כפייה על המצוות – "אלא הא דס"ל ל"א דב"ד יורדין לנכסיו היינו מדין כפייה וכמ"ש הרמב"ן בחידושו ס"פ בתרא דב"ב⁵⁸ דאפי' למ"ד פריעת בע"ח מצוה שעבודא לאו דאורייתא ב"ד יורדין לנכסיו ומקיימין מצות עשה שלו בע"כ וכמ"ש בסי' ל"ט ע"ש".

השו"ע⁵⁹ פסק כנימו"י: "רבית דאורייתא שהוא בדרך הלוואה בדבר קצוב יוצאה בדינין שהיו כופין ומכין אותו עד שתצא נפשו אבל אין בית דין יורדין לנכסיו".

מדוע ישנן מצוות שבי"ד יורדים לנכסים כדי לכפות על קיומן משא"כ במצות ריבית?

עד דאתינא להכי, דלקיום מצות השבת ריבית הנימו"י ס"ל דאין בי"ד יורד לנכסי המלוה, יש לשאול מאי שנא ממצוות אחרות בהן קיימת כפייה באופן שבי"ד יורד לנכסים, כמצות צדקה, ופריעת בעל חוב לרמב"ן הנ"ל?

ואכן, קצות החושן⁶⁰ מקשה קושיה זאת: "ואכתי קשה למה בפריעת בעל חוב מצוה וכן בצדקה דהוי נמי מצוה יורדין לנכסיו בפניו ומשום כפייה לקיים המצוה וגבי ריבית קצוצה כ' בש"ע י"ד סי'

⁵³ מצוה שמ"ג – "שלא להלוות ברבית לישראל".

⁵⁴ בבא מציעא דף ס"ג:

⁵⁵ שם דף ס"א:

⁵⁶ ה"ל מלוה ולוה פרק ד' סוף הלכה ג'.

⁵⁷ סי' ר"צ ס"ק ג' לקראת סוף דבריו.

⁵⁸ דף קע"ה:

⁵⁹ יו"ד סי' קס"א סעי' ה'.

קס"א⁶¹ דמכין אותו עד שתצא נפשו להחזיר הריבית אבל לא נחתינן לנכסיו, ואמאי, נוחות נמי לנכסיו מתורת כפיה! וצ"ע.

החוות דעת⁶² כתב: "ואף דבצדקה שהוא ג"כ מ"ע מבואר לקמן סי' רמ"ח ס"א דיורדין לנכסיו, אפשר שהוא מטעם שכתבו התוספות בכתובות דף מ"ט בד"ה אכפיה שיש לאוין בצדקה לא תאמץ ולא תקפוץ מש"ה הב"ד מוציאים כדי להפרישו מאיסורא, משא"כ בריבית שהלאוין כבר עבר ועל החזרה ליכא כי אם עשה".

ונראה, שהוא הדין בפריעת בעל חוב מצוה, במידה ואינו פורע עובר על איסור גזל וע"כ בי"ד יורדים לנכסיו, משא"כ בריבית שכבר עבר על האיסורין ואין כופין על קיום העשה. ניתן ליישב יישוב נוסף על יסוד דברי הגר"ש שקאפ בשערי יושר⁶³, כי ישנו חילוק בין מצוות שעניינן התוצאה והינן מתקיימות בעל כורחו של המצווה, שבהן יורדים בי"ד לנכסיו, למצוות שעניינן המעשה ואינן יכולות להתקיים בע"כ של המצווה, שבהן אין הבי"ד יורדים לנכסיו. במצוות פריעת חוב התורה ציוותה שהמלווה יקבל את כספו, וכן ניתן ללמוד במצוות צדקה כי רצון התורה שלעני יהיה כדי מחסורו⁶⁴, בעוד שבריבית במצוות "וחי אחיך עימך" התורה ציוותה שהמלווה הוא זה שיחיה את הלווה בהשבתה. העולה מדברים אלו, כי במצוות פריעת בעל חוב וצדקה שעניינן התוצאה – בי"ד יורדים לנכסים, ובמצוות השבת ריבית שעניינה מעשה המלווה – אין בי"ד יורדים לנכסים⁶⁵.

ג) דין מחילת ריבית

מעשה הריבית מתקיים בדרך כלל באופן הדרגתי; בתחילה מתן ההלוואה וקציצת הריבית בצדה ולבסוף פירעון ההלוואה, הקרן ובנוסף הריבית. כתב הרמב"ם⁶⁶: "הורו מקצת הגאונים שהלוה שמחל למלוה ברבית שלקח ממנו או שעתיד ליקח אע"פ שקנו מידו שמחל או נתן מתנה אינו מועיל כלום, שכל רבית שבעולם מחילה היא אבל התורה לא מחלה ואסרה מחילה זו, ולפיכך אין המחילה מועלת ברבית אפילו ברבית של דבריהם. יראה לי שאין הוראה זו נכונה אלא מאחר שאומרים למלוה החזר לו וידע הלוה שדבר אסור עשה ושיש לו ליטול ממנו אם רצה למחול מוחל כדרך שמוחל הגזל, ובפירוש אמרו חכמים שהגזלנין ומלוי ברבית שהחזירו אין מקבלין מהן, מכלל שהמחילה להם מועלת". והקשה עליו הראב"ד: "חיי ראשי הוראה נכונה היא, אם כן מלווי ברבית יעשו כן להתיר להם הריבית".

והמגיד משנה, זקן ביתו של הרמב"ם, סייג דבריו: "לא נחלק רבנו על הגאונים ז"ל אלא בריבית שכבר עמד המלוה וגבהו שכבר עברו על הלאוין ואע"פ שניתן להשבון המחילה מועלת בו... אבל

⁶⁰ בסי' ט"ל ס"ק א' בסוף דבריו.

⁶¹ סעי' ה'.

⁶² סי' קס"א ס"ק ו'.

⁶³ שער ה' פרק ב', ע"ש.

⁶⁴ למרות שהדבר צריך תלמוד, דניתן לומר איפכא כי רצון התורה שאדם מישראל ייתן מעצמו צדקה.

⁶⁵ ניתן אף לחלק באופן אחר, דבעוד במלווה קיים חוב משפטי ולכן יש זכות למלווה בלווה גופא (שעבוד הגוף) התורה הוסיפה מצוה לשלם ובא בי"ד ומזכה לו, אך בריבית אין ללווה זכות ויש רק מצוה לשמים וממילא אין מצוה באופן זה.

⁶⁶ מלוה ולוה פרק ד' הלכה י"ג.

בריבית העתיד ליקח אף הוא ז"ל מודה שאין שום מחילה מועלת בו, וזה פשוט, ונסתלקו מכאן דברי ההשגות".

אף הרא"ש⁶⁷ כתב, על דרך ביאור המגיד משנה ברמב"ם, שהמחילה מועלת דווקא על ריבית שכבר נגבתה ולא בריבית העתיד. (הרא"ש מביא את דברי הרמב"ם הנ"ל ולאחר מכן כותב את דבריו, כך שניתן להבין שהוא לומד כי לשיטת הרמב"ם לעולם מחילה מועלת בריבית ואף בריבית העתיד כהבנת הראב"ד ברמב"ם, אך אין הדברים מוכרחים, עיי"ש).

א"כ מבוארות שלוש שיטות:

א. שיטת הגאונים, דלעולם לא ניתן למחול על הריבית.
 ב. שיטת המג"מ ברמב"ם ושיטת הרא"ש, דעל ריבית העתיד ליקח לא ניתן למחול אולם על ריבית שכבר נגבתה ניתן למחול.
 ג. הבנת הראב"ד ברמב"ם (ויתכן שאף הרא"ש ברמב"ם), דניתן למחול בין על ריבית שנגבתה בין על ריבית העתיד.

ושמא ניתן לבאר מחלוקת הגאונים והרמב"ם כצדדי המחלוקת בשאלתנו בגדר הריבית; לשיטת הרמב"ם שניתן למחול על ריבית שכבר ניתנה, הדבר מבואר לכאורה כדעת המחנה אפרים, דהואיל והריבית הינה ממונו של הלווה המצוי תחת ידו של המלווה, יכול הלווה למחול על השבת ממונו כשם שהנגזל יכול למחול על ממונו (ושיטת הרמב"ם יכולה אף להתבאר כשיטה האמצעית, שהתורה בציוויה על השבת הריבית השיתה חיוב ממוני על המלווה, אך כאשר הלווה מוחל על ממונו זה בטל החיוב).

ואילו לשיטת הגאונים שלא ניתן כלל למחול על הריבית אף לאחר שניתנה, ניתן לכאורה לבאר הדברים כדעת סיעת הריטב"א והח"ד, דהואיל וגדר מצות "וְחִי אַחִיךָ" הינו חיוב מצותי בלבד, אין כח ביד הלווה למחול על הריבית ולבטל את המצוה.

אך נראה כי ניתן לסייג הדברים, דאף על צד סיעת הריטב"א דמיירי בחיוב מצותי נימא כי קיום מצות "וְחִי אַחִיךָ" תלויה בהימצאות 'כתובת להחייאה', אך כאשר הלווה מוחל על השבת הריבית – ה'כתובת' איננה קיימת כך שאף לדידם בטלה המצוה. לפי זה אין הכרח ללמוד ברמב"ם כסיעת המחנה אפרים.

ד) האם חייב המלווה להחיות יורשי הלווה?

הדגול מרבבה⁶⁸ נסתפק בציוור בו מת הלווה והותיר יורשים, האם המלווה בריבית מחויב להשיב הריבית ליורשים או לאו. וכותב: "כיון שעיקר חזרת רבית הוא משום וחי אחיך אהדר ליה כי הכי דיחיה וכיון שמת הלווה לא יבוא לחיותו" – משמע על דרך סיעת הריטב"א והח"ד. אולם לדעת המחנה אפרים נראה לומר שיהיה מחויב להשיב הריבית ליורשים, דסוף סוף היא ממון אביהם.

ה) האם דין ריבית קצוצה יוצאה בדיינים תלוי בתביעתו של הלווה אם לאו?

על דברי השו"ע⁶⁹: "רבית דאורייתא שהוא בדרך הלוואה בדבר קצוב יוצאה בדיינים שהיו כופין ומכין אותו עד שתצא נפשו אבל אין בית דין יורדין לנכסיו", כתב הט"ז⁷⁰: "יוצאה בדיינים –

⁶⁷ בבא מציעא פרק חמישי, ס"י ב'.

⁶⁸ ס"י קס"א סעי' ו'.

נראה דוקא אם תבעו, וראיה מדברי רש"י פרק הרבית⁷¹ וז"ל והיו כופין אותו ב"ד להחזירו אם תבעו בחייו עכ"ל".

ולפום ריהטא, הואיל ותלה הט"ז קיום המצוה בתביעת הלווה, נראה ללמוד כי עסקינן בעניין ממוני גרידא, דאם עסקינן בחיוב מצותי – מדוע כפיית בי"ד תלויה בתביעת הלווה? אלא שנראה לומר (בדומה לדברינו באות ג', בעניין מחילת מלווה לאחר נתינה לרמב"ם) כי מצות החייאת הלווה תלויה ועומדת ברצונו של הלווה 'לחיות' מחמת המלווה – בהימצאותה של 'כתובת' לכך – וה'כתובת' קיימת רק כאשר הלווה תובע את ממונו⁷².

(ו) האם חייב המלווה להחיות לוה המומר לעבודה זרה?

החוות דעת⁷³ דן במלווה לישראל הלוואה בריבית קצוצה ונעשה הלה אחר כך מומר לעבודה זרה – האם חייב בהשבה?

התשובה לשאלה זו לכאורה נגזרת מחקירתנו: אם אמרינן כי "וחי אחיך" הינו חיוב מצותי לפרנס את הלווה – אזי ניתן לומר דשייך רק ב'אחיך', בעושה מעשה עמך, שאל"כ אין מצוה לפרנסו, וכצד זה מכריע החו"ד, אך אם נאמר שהריבית הינה ממונו של הלווה, כדעת סיעת המחנה אפרים – נראה כי אע"פ שעתה הלווה נוהג כמנהג המומרים, סוף סוף זהו ממון גזול ביד המלווה ומחויב להשיבו.

ח. ביאור שיטת הרמב"ם

נענין במספר הלכות ריבית של הרמב"ם, וננסה בע"ה לדייק מהי לשיטתו מעמדה הממוני של הריבית ומהו גדר חיוב השבתה.

כתב הרמב"ם⁷⁴: "אע"פ שהמלווה והלווה עוברין על כל אלו הלאוין אינן לוקין מפני שניתן להשבון, שכל המלווה בריבית אם היתה רבית קצוצה שהיא אסורה מן התורה הרי זו יוצאה בדינין ומוציאין אותה מן המלווה ומחזירין ללוה. ואם מת המלווה אין מוציאין מיד הבנים".

(א) ניתן להבין ולדייק מדבריו "ומוציאין אותה" דהרמב"ם על דרך המחנה אפרים, דהריבית הינה ממון גזול בידי המלווה ועל כן בי"ד מוציאין אותה דייקא מיד המלווה. ושמא ניתן לחזק הבנה זו ולדייק מראש דבריו "אע"פ שהמלווה והלווה עוברין על כל אלו הלאוין אינן לוקין מפני שניתן להשבון" – ש"ניתן להשבון" הואיל וממון זה הינו באמת ממונו של הלווה.

וכך נראה בפשיטות שלמד המהדיר על ספר החינוך⁷⁵ במצוה שמ"ג שהבאנו לעיל⁷⁶, בהפנייתו את הדעה השניה המובאת שם, שבי"ד יורדים לנכסי המלווה, לדברי הרמב"ם הללו.

⁶⁹ סי' קס"א סעי' ה'.

⁷⁰ שם ס"ק ג'.

⁷¹ בבא מציעא דף ס"א: ד"ה "ע"כ רבית קצוצה".

⁷² הכרח מסוים להסבר זה בט"ז נובע מהמשך דבריו בהם כותב כי כפיית בי"ד נובעת מדין 'כופין על המצוות', ומבואר שנוקט כסיעת הריטב"א והחו"ד.

⁷³ סי' קס"א ס"ק ה'.

⁷⁴ ה' מלווה ולוה פרק ד' הלכה ג'.

⁷⁵ מנחת חינוך מהדו' מכון ירושלים.

⁷⁶ פרק ז' אות ב'.

ב) לאידך גיסא, ניתן ללמוד ברמב"ם איפכא וכיהסברי הביניים, דרק כאשר הריבית עצמה בעין גובין אותה אך אין שאר נכסיו של המלווה משתעבדים להשבה, דכתב הרמב"ם "הרי זו יוצאה" – משמע הריבית עצמה דייקא ולא שאר נכסים.

ג) דרך נוספת בהבנת הרמב"ם, שבאמת אזיל כסיעה המרכזית של הריטב"א והחוו"ד, דלעולם חיוב ההשבה הינו חיוב מצותי גרידא, ומה שאמר "הרי זו יוצאה" ניתן לומר שמגדרי המצוה לפרוע תחילה דווקא בריבית עצמה (משמעות להבנה זו קיימת באחת השיטות במשנה למלך, עיי"ש). לפי זה, נראה לכאורה לומר שאף בהזל החפץ שניתן בריבית עדיין ניתן לפרוע בו, ולא כדעת החוו"ד שהובא לעיל⁷⁷, דלדידו בהזל חפץ הריבית לא סגי בהשבתו וצריך להשיב שווי הריבית כשעת הלקיחה.

ד) ושמה לשון הרמב"ם "הרי זו יוצאה בדיינים" אין כוונתה לגוף החפץ שניתן כריבית דייקא כי אם הכוונה לערך הריבית, כך שאין חיוב להשיב דווקא בחפץ הריבית עצמו. כבר בפרק הקודם⁷⁸ דנו בעניין מחילת ריבית, ובקיצור דברים העלינו שתי הבנות בפסק הרמב"ם כי המחילה על ההשבה אפשרית; אם מצד שזהו ממון הלווה, ואז נדייק ברמב"ם כמחנה אפרים, או שמא מצד הריטב"א והחוו"ד, דכאשר יש מחילה אין חיוב מצותי, מצד שבהעדר רצון הלווה 'לחיות' מחמת המלווה אין 'כתובת' להשבה כך שהופקעה מצות "וחי אחיך", עיי"ש. **לסיכום, ברמב"ם לא זכיתי להגיע לכלל הכרעה**; ישנם צדדים ללמוד מדבריו שהינו כסיעת המחנה אפרים שעסקין בגזל, שכתב על הריבית שניתנה להישבון ולמחילה ושאר הדיוקים, אך לאידך גיסא יישבנו מדוע בהימצאות מחילה אין חיוב ודייקנו דיוקים הפוכים בעניין הנתונה להישבון וההוצאה בדיינים, וצ"ע.

ט. ביאור שיטת השו"ע

כתב השו"ע⁷⁹: "רבית דאורייתא שהוא בדרך הלואה בדבר קצוב יוצאה בדיינים שהיו כופין ומכין אותו עד שתצא נפשו אבל אין בית דין יורדין לנכסיו". מרן אזיל כשיטת הנימו"י שבי"ד כופין על המצוה אך לא יורדים לנכסים, והמשמעות לכאורה שלא כדעת מחנה אפרים.

איברא, דקודם לכן כתב⁸⁰: "לא אמרו דאבק רבית אינה יוצאה בדיינים אלא בשאכל המלווה מדעת הלואה אבל אם קודם שאכל טען עליו שלא יאכל והוא הוציא ממנו על כרחו בדיני העובדי כוכבים או בדין ישראל שטעה והכריחו לשלם יוצאה בדיינים".

וביאר הגר"א⁸¹, דהטעם דלרבי יוחנן אין ריבית קצוצה יוצאה בדיינים היינו מצד "דידע ומחיל", אך לו יצויר שמיחה על גביית הריבית – אף רבי יוחנן יודה שתצא בדיינים. וכך אף באבק ריבית לרבי אלעזר, שהיא כריבית קצוצה לרבי יוחנן, שאינה יוצאה בדיינים, כאשר הלווה מוחה תצא בדיינים, "דחילוק רבית מגזל הוא דידע ומחיל ומדעתיה כמש"ש ס"א א' משא"כ כה"ג דודאי גזל הוא".

⁷⁷ ס"י קס"א ס"ק י', וציטטנו דבריו לעיל פרק ה'.

⁷⁸ פרק ז' אות ג'.

⁷⁹ ס"י קס"א סעי' ה'.

⁸⁰ בהלכה ד'.

⁸¹ ס"ק י'.

ניתן לכאורה ללמוד מדבריו "דודאי גזל הוא", דהריבית הינה ממון הלווה וכדברי המחנה אפרים, ואם כן לכאורה ישנה סתירה בדברי מרן השו"ע.

ונראה ליישב בפשטות, דאע"פ שבשעת קציצת הריבית קיימת הסכמיות בין המלווה ללווה, הסכמיות זו איננה נחלטת עד שיפרע הלווה את הריבית בפועל ותתקבל אצל המלווה, רק אז ניתן להחשיבה כממון המלווה. אך כל עוד לא ניתנה בפועל, נחשבת כממון הלווה, ועל כן כאשר יוצאת ממנו בעל כורחו יש להחשיב דבר זה כגזל.

ולפי דרך זו ניתן עדיין ללמוד בשו"ע כסיעה המרכזית – כי הריבית ממון המלווה וחיוב ההשבה הינו חיוב מצותי בלבד.

י. עלה בידינו

נסכם העולה מעיוננו בהבנת גדרה הממוני של הריבית הנתונה בידי המלווה, חיוב ההשבה והנגזר מכך:

סיעת המחנה אפרים²⁸ – התורה באוסרה ריבית עיכבה את ההתניה ההסכמית בין הלווה למלווה, כך שהריבית הינה ממון הגמור של הלווה וכגזילה ביד המלווה. היוצא מכך, שהמלווה מחויב להשיבה לידי הלווה, יורדים לנכסיו כדין גזילה כך שאינו יכול לקדש בממון זה אישה, ואילו את דין הברייתא²⁶ שאין היתומים מחויבים בהשבת ריבית נלמד מגזה"כ "וחי אחיך עמך".

לאידך גיסא, לסיעה המרכזית – שיטת הריטב"א⁸² והחוו"ד⁸³ – התורה לא הפקיעה את ממוניות המלווה, ביכולתו לקדש אישה בריבית, חיוב "וחי אחיך" הינו חיוב מצותי גרידא, 'לחיות' את הלווה במידה והלה תובעו (ט"ז⁸⁴ וכמדויק מרש"י⁷¹), בפשטות בכל ממון שהוא ולא דווקא בגוף הריבית (שיטת החוו"ד⁸⁵), ולפי זה מבואר דין הברייתא מדוע כאשר מת המלווה אין הבנים מחויבים בהשבת הריבית.

הבנה זו כי חיוב ההשבה הינו חיוב מצותי בלבד גוזרת מספר דינים, כגון בציור בו מת הלווה והותיר יורשים אין המלווה בריבית מחויב להשיב הריבית ליורשים (כדברי הדגול מרבבה⁶⁸), והמלווה לישראל הלוואה בריבית קצוצה ונעשה הלה אחר כך מומר לעבודה זרה אין מצוה לחיותו (חוו"ד⁷³).

כמו כן, העלינו אפשרויות ביניים; הריבית ממון של המלווה אלא שהשיתה התורה במצות "וחי אחיך" חיוב ממון על המלווה, דבר הגוזר אף ירידה לנכסים כאשר נצרף. ומה שאין הבנים מחויבים בהשבה נדחקנו לבאר שסוף סוף עסקינן בחיוב מצותי על הגברא אלא שמושת כחיוב ממון, ממילא כשמת כלה השעבוד מנכסיו.

עוד הבאנו ביאור המחנה אפרים בשיטת הרשב"א⁸⁶ ומרן⁸⁷; כאשר הריבית בעין חיוב ההשבה מתורת גזל, וכאשר איננו בעין החיוב מצותי בלבד, הבנה זו קרובה יותר להבנת המחנה אפרים וצריכה תוספת עיון.

⁸² קידושין דף ו': ד"ה "ריבית מעלייתא".

⁸³ סי' קס"א ס"ק י'.

⁸⁴ סי' קס"א ס"ק ג'.

⁸⁵ שם. אולם המשנה למלך הלי' מלווה ולוה פרק ד' הלכה ג' ס"ל שגובים תחילה מגוף הריבית.

⁸⁶ בבא מציעא דף ס"א: ד"ה "ור' אלעזר אומר". וראה שו"ת הריב"ש סי' תס"ה.

⁸⁷ בשו"ע יו"ד סי' ק"ס סעי' כ'.

בשיטת הרמב"ם ניסינו לדייק אם כסיעת המחנה אפרים אם כסיעת הריטב"א, ולא זכינו להגיע לכדי הכרעה.

מרן השו"ע פסק כנימו"י, שאין ירידה לנכסי המלווה בריבית, ונראה דאזיל כסיעה המרכזית, שיטת הריטב"א והחוו"ד – חיוב השבת ריבית חיוב מצותי בלבד, והריבית ממון המלווה.